

П. ФЕДАКА
(Ужгород)

ВНУТРІШНЄ ПЛАНУВАННЯ ТА ІНТЕР'ЄР НАРОДНОГО ЖИТЛА ЗАКАРПАТТЯ

Як зазначалося вище, найпоширенішим типом народного житла Українських Карпат у другій половині XIX – на початку XX століття була тридільна хата, яка складалась з житлового приміщення, сіней і комори. Рідше зустрічався двокамерний тип житла хата+сіни (у найбіднішої частини селян). На півдні Хустського і Тячівського районів у цей час побутував відмінний від двох вказаних типів житла, де хата складалась з житлового приміщення і комори, в кожному з яких вели окремі двері з галереї, а між собою входом зв'язані вони не були.

Більшу частину життя сім'я проводила в опалюваному житловому приміщенні («хата», «хижа», «хыжа»), де готували їжу, відпочивали, приймали гостей працювали. Помешкання, площа якого в основному не перевищувала 25 м²,

було тісним. Тому кожен кут, кожна частина хати використовувались дуже раціонально. Тільки таким чином в ній могла розміститися багаточисельна сім'я, а взимку й окремі домашні тварини та птиця.

Житлове приміщення умовно розділялось на такі частини: кухонна (місце приготування їжі) – піч, мисник, ложечник; спальна (ліжко, дитяча колиска); їдальня і репрезентативна частина (стіл, лавки, стільці). За функціональним призначенням усе, що знаходилося в житлі, ділилося на три великі групи: меблі, посуд, предмети декоративного і релігійно-культурного характеру. До першої належали ліжко, стіл, лавиці, стільці, колиска, скриня, грядка для одягу і рушників, мисник, ложечник; до другої – миски, горшки, ложки, солянки, дійниці, коновки, бербениці тощо; до третьої – настінні миски, тарілки, ікони.

Таке використання житлового приміщення характерне для всіх етнографічних груп Українських Карпат (гуцулів, бойків, лемків), населення прилеглих до них районів (передгірні та низовинні) райони Закарпаття, Львівщини, Івано-Франківщини, Чернівецьчини та й для інших регіонів України.

Внутрішнє планування житлового простору є однією з найпосутніших етнографічних ознак і зумовлюється насамперед місцем розташування печі та поворотом її челюстей.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в селянському житлі Закарпаття, як і на всій території Українських Карпат, побутували різні типи печей – курна, напівкурна і з опаленням по чисто-му (дим відводився на горище). Піч розміщала в одному з кутів біля вхідних дверей (справа або зліва). У гуцулів і бойків челюсті печі повертали до чільної (поздовжньої фасадної), а у лемків – до причількової стіни. Перший варіант відповідає загальноукраїнському, другий аналогічний до середньоросійського, а також чесько-моравського й словацького. На півдні Хустського і Тячівського районів піч знаходилась у протилежному від дверей куті й була звернена до них челюстями. Таке розташування печі зустрічалось виключно у двокамерному житлі типу хата+кліть (до кожної камери вели окремі входи з галереї).

Розташування печі у житлі, так само, як і її форми, мало велике значення для внутрішнього планування, характеру інтер'єру, розмежування функцій окремих приміщень і організації способу проживання в хаті взагалі.

Найдавнішою у всьому регіоні була курна піч («курянка», «димнянка»), яка проіснувала у найвіддаленіших гірських районах як реліктове явище до середини 40-х років XX ст. Це піч без димаря, тобто дим виходив безпосередньо в помешкання.

Духова піч, широко відома як «руська» (українці називають її ще «вариста») складає харак-

терну особливість українського і слов'янського житла взагалі.

Руська піч на території Східної Європи – дуже давній винахід: вже в трипільських житлах, датованих III тисячоліттям до н. е., виявлені глинобитні печі, які були прототип найпростіших з відомих варіантів руської печі. Подібні печі побутували і на Закарпатті. Починаючи з вказаного часу, при всіх розкопках жител наступних епох, в Східній Європі незмінно знаходили печі цього типу.

Аналогічні печі були поширені і на захід від східнослов'янської етнічної території: вони відомі в поляків, словаків, чехів, а на південному заході – у хорватів і словенців, нагадували руську піч і за конструкцією і за окремими деталями.

Відкрите вогнище в постійних житлах на території Закарпаття не виявлене. Побутувало воно тільки в сезонних полонинських будівлях (колибах, стаях).

Збережені зразки курних печей являли собою глинобитні споруди у вигляді квадрата або прямокутника (1,5 × 1,5 м; 1,8 × 2 м; 2 × 2 м), на якому влаштовано склепіння печі. Висота печі (разом з припічком) становила 0,5–1,2 м. Глинобитну площадку встановлювали або безпосередньо на землі, або на спеціально виготовленій дерев'яній рамі, внутрішню частину якої засипали землею. Склепіння робили з глини: на основі печі («поді») встановлювали дерев'яний куполоподібний каркас. Останній обмазували товстим шаром глини. Зовні куполу надавали форму квадрата або прямокутника, іноді з закругленими кутами, набиваючи у відповідні місця необхідну кількість глини. Коли піч просихала, її випалювали. Дерев'яний каркас вигорав, глина набувала відповідної твердості й міцності. В окремих селах Міжгірщини замість дерев'яного каркасу клали товсту, стесану з одного боку колоду, обмащували її глиною, яку щільно утрамбовували. Після утрамбовування глини і надання печі зовні потрібної форми, колоду або виймали, або запалювали, і вона поступово згорала. Глина обпалювалась до червоного, ставала твердою. Іноді замість дерев'яного каркасу клали мішок, набитий соломою (його після набивки глини спалювали) або половиною (останню після утрамбовування глини вигрібали). У стіні над піччю, як правило, прорубували невеликий квадратний отвір («димник»), через який дим виходив у сні. Аналогічні димники часто прорубували і в стелі.

Наступним етапом у розвиткові печі була напівкурна піч, тобто коли до курної печі встановлювався плетений з пруття широкий пристрішок («кіш», «кош», «куш»), з'єднаний з трубою «цівкою», через них дим відводився до сіней.

При зведенні напівкурної печі, спочатку з дощок або обтесаних колод встановлювали форму основи – ладу. У форму довбнями набивали чер-

вону глину. Далі, на підготовлену таким чином основу печі, клали товсту, обтесану з одного боку колоду («кимак»), яку обмащували і поступово оббивали глиною, залишаючи необмащеним кінець з фасаду для отвору-челюстей («челюсті», «челюстяник») і верхню передню частину (для коша). Кіш виплітали з лози і обмащували товстим шаром глини. Після цього протягом двох-трьох днів випалювали колоду. На четвертий-п'ятий день вже можна було пекти перший хліб. З двох боків печі, на рівні нижньої частини отвору-челюстей, з смерекових дощок робили «припічок» і «запічок», які підтримували фігурними підпорами-стовпцями. Для гуцульських печей характерним було те, що їх конструкція спиралась на дерев'яні балки, врубані у стіни хати, знизу балки підкладали відрізок колоди або каменю.

Іноді кіш і цівку виготовляли з паличок («копачів», «ціпків»), які обмащували глиною, а зрідка – з дощок, які теж обмащували глиною.

У пізніший період печі вимуровували з вальків.

Напівкурні печі у кінці XIX – на початку XX ст. ще переважали навіть у низовинних районах і широких міжгірних долинах.

Челюсті курних, а іноді й напівкурних печей, мали заокруглений верх, хоча побутували й печі з прямокутними, близькими до квадрата, челюстями. Дослідники зафіксували у слов'ян й дуже архаїчну форму челюстей – п'ятикутну.

Припічок і запічок закріплювали широкими дошками, з'єднаними на кутах за допомогою дерев'яної вставки, яка заокруглювала кут і в яку запускали дошки у вигляді риб'ячих хвостів.

Наступним етапом у розвитку печі була прибудова до неї плити («спора», «спаргета», «шпаргета»). Цей процес на низині і в підгір'ї розпочався у кінці XIX ст., а в гірській частині – після Першої світової війни. Труба («цівка») шпаргета або сполучалася з кошем печі, або виходила на горище. У 20-х роках XX ст. з'являються муровані з вальків або цегли комини, якими виводили дим спочатку на горище, а потім – назовні хати.

І курні, і напівкурні печі були великих розмірів (вони займали близько 1/4 площі помешкання). У зв'язку з багатофункціональною печі (обігрівання приміщення, приготування їжі, кормів та ін.), поліфункціональним було і використання житлового простору (для сну й для відпочинку, спільного обіду чи вечері, прийому гостей, відзначення сімейних свят тощо). Форми курної і напівкурної печей зумовлювали і загальний вигляд інтер'єру житла. Характерною його особливістю були нерухомі, конструктивно зв'язані зі зрубом меблі, форма яких творилася віками і відзначалася дивовижною раціональністю, простотою і зручністю.

У кухонній частині (бабин кут, кут) найважливіше місце відводили саме печі. На ній суши-

ли зерно, фрукти, гриби, одяг, тут же спали і зігрівались діти, хворі, старі. На центральній площині кута печі клали плаский камінь, а на нього – шкіпу для освітлення хати. На печі та біля неї знаходились предмети, пов'язані з випіканням хліба (лопата, кочерга), окремий посуд для приготування кормів і підігріву води домашнім тваринам, птиці та інше.

Між піччю і дверима на висоті 1,5–1,7 м від підлоги висів ложечник («ло-жичник», «лжичник», «зальжчик», «льжчик»). Найпростіші за конструкцією ложечники побутували у вигляді планки чи дощечки з отворами для ложок. До дошки з отворами прикріплювали спинку, яка відзначалася різноманітністю форм. У безпосередній близькості від ложечника (збоку або знизу) висіла дерев'яна солянка. Орнаментація ложечників і солянок, їх форми надзвичайно розмаїті, бо, крім традиційних мотивів, кожен майстер приносив у декор щось своє. В орнаментиці ложечників і солянок переважають геометричні візерунки, що повторюються, значно рідше зустрічаються стилізовані рослинні мотиви.

У цьому ж куті, біля печі, висів рушник («ручник», «рушник», «втераник») – шматок домотканого конопляного полотна.

Часто біля печі, ближче до дверей, розміщувалась невелика лавка на чотирьох ніжках, на якій, як правило, сиділи під час прядіння, а у вільний від роботи час на ній знаходився різноманітний посуд (дійниці, барилки, коновки тощо).

З другого боку дверей (між ними і лавою) знаходився мисник («мисник», «полиця», «талож», «подишур»). Його кріпили на високих підставках або підвішували на стіну. У своєму розвитку полиця для посуду пройшла кілька етапів. Найдревніші зразки мисників зафіксовані в курних хатах на Бойківщині. Відзначаються вони монументальністю і простотою виконання та вдало вписуються в інтер'єр житла. Конструктивно такі мисники складаються з двох вертикальних, грубо обтесаних масивних стояків, в які вправлено власне полиці – 2–4 товсті дошки.

У кінці XIX ст. еволюція мисника відбувалася у двох напрямках. У першому – мисник, зберігши основні конструктивні риси, втратив свою монументальність. Його виготовляли із значно полегшених і старанніше оброблених деталей. У другому – його конструкція ускладнюється за рахунок появу дверцят і висувних шухляд. Такий вид мисника (власне це вже невелика шафа), який поширився у низинних і передгірних районах Українських Карпат (на Закарпатті він називається «касня», «креденц») у 20–30-і роки XX ст., зустрічається в окремих селах ще й сьогодні.

Передню частину мисників часто орнаментували. Особливою вишуканістю відзначались гуцульські мисники, які прикрашали плоскою різьбою (геометричним орнаментом) і наповну-

вали різьбленими барилками, розписними керамічними мисками і тарілями.

Біля мисника, або під ним, на невисокій дерев'яній підставці, тримали дерев'яне відро з водою. Часто його ставили за мисником, на запусчній у зруб лавиці.

Уздовж глухої стіни, за піччю, знаходилась лежанка («лежанка», «піл», «пріча») або ліжко. Лежанка конструктивно з'єднувалася зі зрубом і, таким чином, була непорушною. Робили її з тесаних дощок, які настеляли поверх жердин, що спиралися з одного боку на вкопані в землю стовпці, з другого – запускалися у стіну зрубу. Зовнішній кінець лежанки обрамлювали, як правило, покладеною на ребро дошкою, щоб не падали малі діти.

Всі складові частини лежанки кріпились між собою без єдиного гвіздка. Поверх дощок настеляли солому, зрідка сіно або пір'я з кукурудзяних качанів, і прикривали домотканими простирадлами («верета», «вериня»). На верету стелили тканий з овечої шерсті ліжник («ліжник», «джерга»). Двічі в рік (перед Пасхою і Різдом) міняли солому, при цьому старанно промивали всі частини лежанки гарячою водою.

З часом нерухому лежанку замінило ліжко, яке складалося з прямокутного дерев'яного ящика на чотирьох високих ніжках. Всі деталі старовинних ліжок з'єднувались між собою шипами-врізками або дерев'яними кілочками («тиблями», «чопиками»). Чим старовинніше ліжко, тим воно вище. Зафіксовані дуже високі ліжка у гуцулів (до 1 метра).

До нерухомих меблів належали і жердини («жердь», «грядка») для одягу та рушників, кінці яких запускалися у протилежні стіни житлового приміщення; таким чином, вони тягнулися над ліжком, уздовж усїєї глухої стіни. Жердини для одягу і вишиваних рушників влаштовувались у хатах з напівкурною піччю або з опаленням по чистому. Особливо мальовничі такі жердини у гуцулів, мешканців долин рік Тересви, Терєблї, Боржави, на півдні Хустського району. У курних хатах з двох (іноді й трьох) боків помешкання влаштовували по одній-дві «гряди», які конструктивно з'єднувались зі зрубом. Це кругляки (більш давні) або бруси 20–25 см у розрізі, встановлені на відстані 50–60 см од стелі і стін. На грядках сушили дрова, коноплі, льон, зберігали посуд тощо.

Над ліжком у курних і напівкурних хатах висїла колиска. Вона кріпилась до стелі, а іноді й до спини ліжка. Коліску виготовляли напівкруглої або трапецієподібної форми з дощечок чи планок, а також виплітали з ліщинового і вербового пруття або видовбували з шматка дерева. За коліску часто використовували домоткане простирadlo, яке підвішували до стелі. З 20-х років ХХ ст. у побут селян увійшли стоячі коліски

(«колиска», «більчів», «більчув») двох конструкцій – на дугоподібних рухомих ніжках і на нерухомих підставках. В останньому випадку трималася підвішена колиска на нерухомих ніжках. Ці коліски ставили звичайно біля ліжка. Іноді більця розписували. В основному на них наносили зображення популярних у народі квітів і птахів.

Важливе місце в хаті належало столу («стіл», «стул», «ств»). У традиційному житлі він завжди знаходився у протилежному по діагоналі від печі куті, між лавами. Народні вірування приписували йому ряд охоронних функцій: відлякування вогню, злих духів тощо. Ці уявлення є пережитками ще дохристиянських часів. Сідати на стіл, на який клали хліб та їжу чи лежав покійник, у народі вважалося важким гріхом. По закінченні будівництва житла стіл першим вносили в хату і клали на нього хліб. На Святвечір на стіл натрушували сіно, застеляли скатертю, клали хліб-сіль і часник, який мав охороняти від усього злого, та дванадцять пісних страв. Кут, де стояв стіл, вважався найпочеснішим, найрепрезентативнішим. За столом садовили найпочесніших гостей, тут збиралася під час свят уся родина. Чимало обрядів і ритуалів, пов'язаних зі столом, виконували і під час весілля.

Найдревнішим його типом, що дійшов до наших днів і широко побутував у минулому, був стіл-скриня. За формою окремих частин і різьбою не завжди можливо встановити час виготовлення таких столів. Безсумнівний лише зв'язок форми, техніки, різьби і мотивів орнаментики з конструктивно-декоративними елементами зовнішнього і внутрішнього оформлення давнього карпатського житла і обладнання.

Як правило, стіл-скриню виготовляли з твердих порід дерева (бука, клена). Характерною особливістю такого стола було порівняно вузьке, хоча і масивне, підстілля (ящик-скриня, обшитий дошками, і чотири ніжки) та велика кришка-покривка («столовина»). Останню витісували з суцільного шматка твердої породи дерева. Довжина її досягала 140–200 см, ширина – 70–90 см, товщина 4–8 см. Часто в одному з кутів столовини утворювалось заглиблення, як наслідок нарізання капусти, хліба і т. д. Всі деталі стола-скрині з'єднувались між собою без гвіздків, за допомогою дерев'яних кілочків і пазів.

За повідомленнями інформаторів (села Лазецина, Стебний, Яблуниця – на Гуцульщині; Рекіти, Прислоп на Бойківщині) ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зрідка зустрічались столи з заглибленнями у столовинах, т. зв. столи з довбанками. Видовбані ямки (довбанки) правили за миски. Для кращого їх промивання, низу просвердлювали дірки, які затикали низу затичками. Таких заглиблень могло бути одне (велике, посередині) або кілька менших.

Під час свят столовина накривалась вишиваною скатертю («скатерть», «столувка», «обрус»).

Підстілья, зокрема передню частину, часто декорували плоскою контурною різьбою, переважно розетками, хрестами і геометричним орнаментом у вигляді рисок та ялинок.

Особливо щедро оздоблювалися столи-скрині в Боржавській долині. Принцип конструктивної побудови залишається тим же, що й у бойківських столах-скринях, але розміри столовини зменшилися, підстілья набрало певної стрункості, з'явилися фігурні ніжки. Шестипелюсткові розети, півкола й інші елементи декору, ритмічно повторюючись, заповнили всю передню частину підстілья-скрині. Пелюсткові орнаментальні мотиви, що заповнюють коло всередині, дають підставу зробити висновок, що у населення Українських Карпат круг-розетка є основною формою сонця. На Закарпатті ці розети називаються ружами («ружа»). В орнаментиці стола-скрині зустрічаються й інші символічні мотиви: стилізована ялина, колос пшениці, олень і т. д.

Самобутністю відзначалися столи гуцулів. Склалися вони з двох плоских навхрест складених ніжок, які на місці перехрещення з'єднувались дерев'яними клинами. У нижній частині ніжки об'єднані підніжжям (рамою з чотирьох дощок), яке зв'язує їх і не дозволяє розсуватися. На ніжках лежить масивна широка покришка («стільниця») з м'якої породи дерева, під якою знаходяться один або два висувних ящики («шуфляди»). Такі столи завжди гарно орнаментовані плоскою різьбою, випалюванням або розписані в червоний колір. Стіл накривався тканою, рідше вишитою скатертю («скатерть»).

З 20-х років ХХ ст. стіл-скриня починає втрачати свою монументальність: ящик-скриня поступово замінюється висувним ящиком для зберігання ложок, виделок, ножів, стільниця робиться більш легкою, тоншими стають і ніжки. Для з'єднання окремих частин замість дерев'яних кілочків використовуються гвіздки.

Лавиці були одним з обов'язкових атрибутів народного житла Українських Карпат. Влаштувалися вони вздовж причілкової і чільної стін на висоті близько півметра від землі. Старі зразки лавиць – це нерухомі, масивні (шириною до 50–60 см і товщиною до 10 см), тесані з дерева, дошки, які запускалися кінцями у зруб. Часто опорою для них були закопані у землю колоди («ковбани», «ковбиці»). Нерідко у лавицях просвердлювали круглі отвори, у які вставляли прядку («куделю»). Лавиці використовувалися не тільки для сидіння, але і спання, на них тримали окремі види дерев'яного посуду. На свята лавиці накривали домотканими доріжками («покрівці»).

З кінця ХІХ – початку ХХ ст. розвиток лавиць проходив у двох напрямках. По-перше, їх починають виготовляти з різаних і гладко обструганих

дощок, до яких прилаштовують спинку. По-друге, простір між ніжками-опорами зашивається дошками і служить для зберігання одягу й посуду. Такий вид лавиць-скаринь побутував під назвою «лада», «шафарня». Окремі їх зразки відомі вже з кінця 50-х років ХІХ ст. Верхня дошка лади, тобто власне лава, одночасно виконує роль кришки. Передні площини ящика і спинок лади розписувалися різноманітними зображеннями квітів і птахів. Відомі й лади без спинок – вони древнішого походження.

Крім лавиць, у хаті були і короткі лавички на чотирьох ніжках, а також стільці («стілець», «столець») у вигляді різноманітних сидінь з ніжками. Вони могли бути із спинкою, без спинки, складені з однієї широкої або кількох нешироких дощок, видовбані, низькі й вищі, залежно від функціонального використання (сидіння за столом, доїння корів, шевські стільці тощо).

Обов'язковою належністю традиційного житла були декоративні тарілки й ікони. У курних хатах їх на стіни не вшали, робили це тільки в напівкурних житлах. Ікони знаходилися щільно одна біля одної, на чільній, іноді і причілковій, стінах, під ними в ряд розвішували декоративні тарілки і миски.

У зимовий час, майже у центрі житлової кімнати, розкладали ткацький верстат («кросна»).

Важливу роль у житлі відігравав центральний сволок («геренда», «грядя», «мештерниця», «мештергеренда», «трагар») – масивний чотиригранний брус, на якому трималася вся стеля. Геренда часто орнаментувалася, на ній вирізали дату спорудження житла, а іноді й прізвище майстра. Вона також служила місцем складання різноманітних речей, переважно дрібних знарядь праці; на дерев'яні кілки, вбиті у сволок, вшали глеки, горнята, шапки та ін. Біля дверей іноді прибивали вішалки (дощку із вбитими у неї дерев'яними кілками або козячими ніжками), де вшали повсякденний одяг. Крім того, для одягу використовували і торцеву дошку мисника або зруб біля дверей, над лавицею з боку фасадної стіни та інші місця, набиваючи додаткові цвяхи.

Долівка у традиційному селянському житлі була земляною, і лише в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. у заможних селян з'являється дерев'яна підлога з тесаних або різаних на водяній пилорамі дощок. Глиняну долівку («землю») напередодні свят або неділі змащували («мастили») рідким розчином глини, змішаної з половиною.

Щодо внутрішньої обробки стін, то тут все залежало від форми опалення. У курних хатах, як правило, чистили й мили (двічі-тричі на рік) частину стін від верху вікон до рівня нерухомих лавиць, тобто добре видимі і вільні від кіптяви місця. В напівкурних оселях без побілки стіни житлового приміщення мили повністю – зверху й донизу.

